

ความสัมพันธ์ระหว่างสังขตธรรมกับอสังขตธรรม: ศึกษาเฉพาะความ
สัมพันธ์ระหว่างนิพพานกับสังขตธรรม*

Relationship between Sangkhatadhamma with Asangkhatadhamma:
The study of the relationship between Nibbāna with Sangkhatadhamma

พระมหาวราทิต อาทิตวโร และพระครูจันทรรमानุวัตร

Phramaha Waradit Aditavaro and Phrakruchandadhammanuwat

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

Mahschulalongkornrajavidyalaya, Khon Kaen Campus, Thailand

Corresponding Author, E-mail: waradisth@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอความสัมพันธ์ระหว่างสังขตธรรม กับอสังขตธรรม เป็นการศึกษาเกี่ยวกับสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งกับสิ่งที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อสังขตธรรมมีหลายอย่าง ในบทความนี้ศึกษาเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างนิพพานกับสังขตธรรม

จากการศึกษาพบว่า ลักษณะของสังขตธรรมและอสังขตธรรมมีความแตกต่างกัน 3 อย่างคือ ลักษณะของสังขตธรรม 3 อย่าง คือ 1) ความเกิดขึ้นปรากฏ 2) ความดับปรากฏ 3) ขณะดำรงอยู่ความเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นปรากฏ ส่วนลักษณะของอสังขตธรรม 3 อย่าง คือ 1) ความเกิดขึ้นไม่ปรากฏ 2) ความดับไม่ปรากฏ 3) ขณะดำรงอยู่ความเปลี่ยนแปลงไป เป็นอย่างอื่นไม่ปรากฏ สังขตธรรมในบทความนี้ หมายถึงสภาวะธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งคือ ขันธ์ 5 ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณและ ปรมาัตถธรรม 3 อย่าง คือ รูป จิต และเจตสิก อสังขตธรรมมีหลายอย่างในที่นี้หมายถึงเฉพาะนิพพาน มี 2 อย่าง คือ 1) สอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานมีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานยังมีเชื้อเหลือ 2) อนุปาทิเสสนิพพาน นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานไม่มีเชื้อเหลือการปรากฏขึ้นของสังขตธรรม ต้องอาศัยธรรมชาติ 2 อย่าง คือ 1) ธรรมชาติสำหรับรองรับการเกิดขึ้น 2) ธรรมชาติสำหรับเปรียบเทียบ เช่น พระโพธิสัตว์สมณ สิทธิตถะ บำเพ็ญเพียรจนสามารถสลัดออกจากสังขตธรรมได้ กลายเป็นพระ สัมมาสัมพุทธเจ้า ธรรมชาติ สำหรับรองรับการเกิดขึ้น คือนิพพาน หรืออนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ส่วนธรรมชาติสำหรับเปรียบเทียบ

*ได้รับบทความ: 14 กันยายน 2565; แก้ไขบทความ: 21 พฤศจิกายน 2565; ตอรับตีพิมพ์: 29 ธันวาคม 2565

Received: September 14, 2022; Revised: November 21, 2022; Accepted: December 29, 2022

คือ ความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นพระอริยบุคคล สลัดออกจากความเป็นปุถุชน จากความสัมพันธ์ดังกล่าวข้างต้นนั้น นิพพานจึงมีความสัมพันธ์กับสังขตธรรมในฐานะเป็นที่รองรับหรือเป็นพื้นฐานรองรับสังขตธรรม ถ้าไม่มีสังขตธรรมรองรับ การสลัดออกจากสังขตธรรมก็ไม่ได้ อุปมาเหมือนกับฝั่งโน้นเป็นที่รองรับของฝั่งนี้ ถ้าไม่มีฝั่งโน้น การที่จะพูดว่าข้ามไปฝั่งโน้นก็ไม่ได้ ฉะนั้น

คำสำคัญ: สังขตธรรม; อสังขตธรรม; นิพพาน; ชั้น 5

Abstract

This academic paper aims to prese Relationship between Sangkhata dhamma with Asangkhata dhamma is study about of Conditioned things and Unconditioned. There are many kinds of Asangkhata dhamma. In this article, only the relationship between Nibbāna with Sangkhata dhamma was studied.

The study found that there are three differences in the characteristics of Sangkhata dhamma and Asangkhata dhamma. There are three characteristics of the Sangkhata dhamma: 1) arising appear, 2) quenching appear, 3) during existence, a change appears. As for the three characteristics of Asangkhata dhamma, they are 1) non-appearing 2) non-appearing cessation. 3) While there was no change to anything else. The Sangkhata dhamma in this article refers to the condition of the Dharma that has been manipulated by factors. These are the five aggregates: form, feeling, perception, body and spirit, and the three paramatthadhammas, namely form, mind and cetasika. There are many kinds of Asaṅkhatadhamma in this article that only refer to nibbāna. Nibbāna is a kind of natural real estate. There are two types of nibbāna: 1) Saupādisesa nibbāna, Nibbāna has remnants ornibbanastill has leaven left; 2) Anupādisesa nibbāna, Nibbānahas no restraints. or nibbāna without any remaining leaven. The appearance of the Sangkhattadharma There are two things that are required by nature: 1) nature for supporting its emergence 2) nature for comparison e.g. Bodhisatta Samanasidhattha asceticism until he is able to shake off the sangkhata dhamma, became a Buddha. The nature to support the emergence is nibbāna or anutarasamma samphodhiāna. But the natural part for comparison is Buddhahood a noble person shake off from the ordinary. From the above relationship Nibbāna is therefore related to the Sangkhata dhamma as a support or the

basis for Sangkhatadhamma. If there is no Asaṅkhatadhamma to support There is no escaping from the Sangkhatadhamma. The analogy is like that side is the support of this side. If there is no other side It is impossible to say that crossing over to the other side is not possible.

Keywords: Sangkhatadhamma; Asaṅkhatadhamma; Nibbāna; Pancakhandha

1. บทนำ

ในอชาตสูตร ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า “...ธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่ปรากฏ อันปัจจยไม่ทำ อันปัจจยไม่ปรุงแต่ง มีอยู่จริง หากธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่ปรากฏ อันปัจจยไม่ทำ อันปัจจยไม่ปรุงแต่ง จะไม่มีอยู่จริงไซ้ ในโลกนี้ก็จะไม่ปรากฏภาวะที่สลัดออกจากธรรมชาติที่เกิด ที่ปรากฏ อันปัจจยทำ อันปัจจยปรุงแต่งได้เลย...” (ขุ.อิตติ. (ไทย) 25/43/391) พระพุทธพจน์ในพระสูตรนี้แสดงให้เห็นว่า มีธรรมสองอย่างซ้อนกันอยู่ ซึ่งธรรมชาติแรก หมายถึงอสังขตธรรม สังเกตจากพระพุทธพจน์ว่า อันปัจจยไม่ทำ ไม่ปรุงแต่ง ธรรมชาติหลังหมายถึงสังขตธรรม สังเกตได้จากพระพุทธพจน์ว่า อันปัจจยทำ และปรุงแต่ง พระสูตรนี้มีนัยว่า สังขตธรรมต้องมีความสัมพันธ์กับอสังขตธรรมทั้งทางตรงและทางอ้อม เมื่อเป็นอย่างนี้สังขตธรรมกับอสังขตธรรม ก็เป็นสภาวะธรรมที่ซ้อนกันอยู่ในเอกภาพเดียวกันแยกจากกันไม่ได้ แต่ไม่สามารถสัมผัสได้ด้วยประสาทสัมผัส ถ้าศึกษาเข้าใจความสัมพันธ์ของสภาวะธรรมทั้งสองนี้ จะทำให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาอันจะนำไปสู่ความสำเร็จกิจที่มุ่งหวังคือบรรลุมรรคผลนิพพานได้

อสังขตธรรมมีหลายอย่าง ตามมติของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา ในบทความนี้จะศึกษาเฉพาะอสังขตธรรม คือพระนิพพาน กล่าวคือจะศึกษาเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างนิพพานกับสังขตธรรม นิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา นิพพานเป็นโลกุตตรธรรมหรือธรรมที่อยู่เหนือโลกเหนือวิสัยของมนุษย์ธรรมดา บุคคลผู้ที่จะบรรลุนิพพานได้ต้องอาศัยการบำเพ็ญบารมีจนเต็มที่ตั้งสติปัญญาอาศัยวิริยะความเพียรอย่างยิ่งยวด อย่างจดจ่อต่อเนื่องไม่ขาดสาย เป็นหลักธรรมชั้นสูงปุถุชนผู้ไม่ได้สติบหรือผู้ได้ฟังมาน้อย ศึกษาเล่าเรียนมาน้อยไม่สามารถรู้ได้ เมื่อไม่รู้แจ้งนิพพานจึงทำให้สัตว์ทั้งหลายเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏไม่มีที่สิ้นสุด

เพื่อให้ทราบว่า นิพพานกับสังขตธรรมมีความสัมพันธ์กันอย่างไร มีกรอบอ้างอิงอะไรมาอธิบายความสัมพันธ์ของนิพพานกับสังขตธรรม ด้วยเหตุผลดังกล่าวมานี้ผู้ศึกษาจึงสนใจที่จะศึกษาในเชิงลึกเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสังขตธรรมกับอสังขตธรรม เพื่อนำไปเป็นแนวทางในการศึกษาและปฏิบัติสืบต่อไป

2. สังขตธรรม

สังขตธรรมตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกมีลักษณะ 3 ประการ คือ 1) ความเกิดขึ้นปรากฏ 2) ความดับปรากฏ 3) ขณะดำรงอยู่ความเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นปรากฏ มีข้อความในพระพุทธรพจน์ดังนี้ “ภิกษุทั้งหลาย สังขตลักษณะของสังขตธรรม 3 ประการ 3 ประการเป็นไฉน คือ ความเกิดขึ้นปรากฏ 1 ความเสื่อมปรากฏ 1 เมื่อตั้งอยู่ความแปรปรวนปรากฏ 1 ภิกษุทั้งหลาย สังขตลักษณะของสังขตธรรม 3 ประการนี้แล...” (อง.ติก. (ไทย) 20/47/208)

จากพระพุทธรพจน์ที่ปรากฏในพระสูตรที่ยกมานี้ สามารถอธิบายได้ว่า สังขตธรรม คือ สิ่งที่มีการเกิดขึ้นก็ปรากฏ คำว่า มีการเกิดขึ้นก็ปรากฏนี้ หมายความว่า เมื่อก่อนยังไม่มีอะไร แต่ต่อมาจึงปรากฏ เช่น เรามีแผ่นกระดาษแผ่นหนึ่ง พันสีขาวไม่มีอะไรบนแผ่น แต่ต่อมามีคนทำหมึกหยดลงบนแผ่นกระดาษ เราจึงเห็นหยดหมึกบนแผ่นกระดาษ นี่เป็นลักษณะของสังขตธรรมข้อที่หนึ่ง

ลักษณะของสังขตธรรมข้อที่สอง คือ ความดับปรากฏ หมายความว่า เมื่อมีความเกิดขึ้นแล้วก็มี ความดับไป เช่น หยดหมึกที่ปรากฏบนแผ่นกระดาษ ซึ่งตอนที่หยดลงใหม่ๆ ก็ยังปรากฏชัดอยู่ แต่พอเวลาผ่านไปหลายวัน หยดก็เริ่มค่อยๆ จางหายไป จนไม่เหลืออยู่

ลักษณะของสังขตธรรมข้อที่สาม คือ เมื่อดำรงอยู่ ปรากฏความเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น หมายความว่า สิ่งใดก็ตามที่เกิดขึ้นแล้ว ก่อนที่จะมีความดับไปหรือสูญหายไปย่อมไม่สูญไปทันที มีการค่อยๆ เสื่อมสลายไปหรือค่อยๆ ถูกกัดกร่อนไปที่ละน้อยๆ จนหมดไปในที่สุด เช่น หยดหมึกที่ปรากฏบนแผ่นกระดาษที่ยกตัวอย่างข้างต้น หยดหมึกจะไม่หายไปทันทีแต่จะค่อยๆ เปลี่ยนแปลงสภาพเดิมไปที่ละนิดทีละน้อยจนหมดไปไม่ปรากฏมีหยดหมึกอีก

ยังมีพระพุทธรพจน์ที่กล่าวถึงสังขตธรรมในรูปแบบอื่นอีก เช่น ในขุขชนียสูตร สังยุตตนิกาย ได้อธิบายสังขตธรรมและสังขารในรูปของการถามเองตอบเองว่า เพราะอะไรจึงเรียกว่าสังขาร เพราะปรุงแต่ง สังขตธรรมจึงเรียกว่า ‘สังขาร’ ปรุงแต่งสังขตธรรม คือ ปรุงแต่ง รูป เวทนา สัญญา สังขารวิญญาน โดยความเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน (ส.ส. (ไทย) 17/79/121)

ในอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต สนิมิตตวรรค ตรัสว่า ธรรมที่เป็นบาปอกุศล มีสังขตธรรม (ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) เป็นอารมณ์จึงเกิดขึ้น ไม่มีสังขตธรรมเป็นอารมณ์ ไม่เกิดขึ้น เพราะละสังขตธรรมได้ ธรรมที่เป็นบาปอกุศลเหล่านั้นจึงไม่มี (อง.ทุก. (ไทย) 20/87/106)

จากพระพุทธรพจน์ในพระสูตรทั้งสองนี้สามารถอธิบายเพิ่มเติมได้ดังนี้ ในขุขชนียสูตร พระพุทธองค์ตรัสถึงสังขตธรรมที่เป็นชั้น 5 เป็นหลัก เป็นสภาวะกลางๆ ยังไม่เป็นกุศลอกุศล ส่วนในอังคุตตรนิกาย ตรัสถึงสังขตธรรมที่เป็นอกุศล จึงสรุปได้ว่า สังขตธรรมเป็นทั้งกุศล หรืออกุศล และอัปายากฤต

3. อสังขตธรรม

ความหมายของอสังขตธรรมตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกมีลักษณะ 3 ประการ คือ 1) ความเกิดขึ้นไม่ปรากฏ 2) ความดับไม่ปรากฏ 3) ขณะดำรงอยู่ความเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นไม่ปรากฏ มีข้อความในพระพุทธพจน์ดังนี้ “...ภิกษุทั้งหลาย อสังขตลักษณะของอสังขตธรรม 3 ประการ 3 ประการเป็นไฉน คือ ความเกิดขึ้นไม่ปรากฏ 1 ความเสื่อมไม่ปรากฏ 1 เมื่อตั้งอยู่ความแปรปรวนไม่ปรากฏ 1 ภิกษุทั้งหลาย อสังขตลักษณะของอสังขตธรรม 3 ประการนี้แล...” (อง.ติก. (ไทย) 20/48/209)

จากพระพุทธพจน์ดังกล่าวนี้ทำให้นักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนามีความเห็นเป็น 2 นัย นัยที่หนึ่งตีความว่า อสังขตธรรมมีอย่างเดียวคือนิพพาน นัยที่สองตีความว่า อสังขตธรรมมีหลายอย่าง ไม่ใช่นิพพานอย่างเดียว ฝ่ายที่ลงความเห็นว่าเป็นอสังขตธรรมคือนิพพานอย่างเดียวเพราะถือเอาตาพระพุทธพจน์ในกายคตาสติสูตร ในอสังขตสังยุต ปฐมวรรคว่า อสังขตะ หมายถึง ความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ โมหะ การเจริญกายคตาสติกรรมฐานเป็นทางดำเนินไปสู่สังขตะ (ส.ส. (ไทย) 18/366/448)

ฝ่ายที่ลงความเห็นว่าเป็นอสังขตธรรมมีหลายอย่าง เช่น อากาศ บัญญัติ และนิพพาน เพราะถือตามแนวคัมภีร์กถาวัตถุ ในพระอภิธรรม ปรากฏในสมัยทำสังคายนาครั้งที่สาม ซึ่งเป็นคำโต้ตอบถกเถียงกันระหว่างพระปรวาทิ และพระสกวาทิว่า อะไรบ้างเป็นอสังขตธรรม พระภิกษุฝ่ายเถรวาทกระแสหลักหรือฝ่ายสกวาทิ นำโดยพระโมคคัลลิตุตรติสสเถระผู้เป็นประธานในการสังคายนา ยึดเอาพระนิพพานอย่างเดียวว่าเป็นอสังขตธรรม ส่วนพระภิกษุที่มีความเห็นว่า พระนิพพาน เป็นอสังขตธรรมเหมือนกันแต่มีความเห็นต่อไปอีกว่า มีอสังขตธรรมอย่างอื่นที่ไม่ใช่พระนิพพานอีกหลายอย่าง จึงมีการสอบถามความคิดเห็นของกันและกัน เท่าที่ปรากฏหลักฐานในพระอภิธรรม ที่พระภิกษุฝ่ายที่เห็นว่า อสังขตธรรมมีมากกว่าพระนิพพาน คือ มีความเห็นว่า นิยาม ปฏิจจสมุปบาท อริยสัจ 4 อารูปาน 4 นิโรธสมาบัติ และอากาศก็เป็นอสังขตธรรมด้วย (อภิ.ก. (ไทย) 37/445-459/437-492).

พระสงฆ์ในกาย อุตตราปถกะ และมหีสาสกะเห็นว่า อากาศแม้ทั้ง 2 คืออกสิณฺคฺฆาฏิมิกาส และอชฎากาสไม่ใช่สังขตะ แต่เป็นอสังขตะ (อภิ.ปถจ.อ. (ไทย) 2/1104/28).พระสงฆ์ในกายอันธกะ มีความเห็นว่า นิยาม เป็นอสังขตะ เพราะตีความว่า นิยามเป็นสิ่งเที่ยงแน่นอน เมื่อเป็นสิ่งเที่ยงก็ย่อมเป็นอสังขตธรรม เพราะไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง (อภิ.ปถจ.อ. (ไทย) 2/1077-1081/5)

ในคัมภีร์มิลินทปัญหาไม่ได้พูดไว้โดยตรงว่า อะไรบ้างเป็นอสังขตธรรม แต่พอตีความได้จากบทสนทนาระหว่างพระยามิลินท์กับพระนาคเสนเถระว่า อสังขตธรรมมีกี่อย่าง อะไรบ้าง พระนาคเสนตอบว่า สิ่งที่ไม่ได้เกิดจากกรรม จากเหตุและจากฤดูมีอยู่ 2 ประการ คืออากาศและพระนิพพาน จากบทสนทนาที่สรุปว่า อสังขตธรรมในมิลินทปัญหามีจำนวน 2 อย่าง คือ พระนิพพาน และอากาศ (มิลินท. (บาลี) 6/282, (กรมศิลปากร, 2550, หน้า 394-398,790) ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ซึ่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรม มีความเห็นว่านิพพานและบัญญัติเป็นอสังขตธรรม (พระอนุรุทธาจารย์, 2542, หน้า 17)

ต่อมามีนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้จัดประเภทของอสังขตธรรมตามลักษณะที่ปรากฏ คือ จัด อากาศ เป็นอสังขตธรรมประเภทพิเศษ จัดบัญญัติเป็นอสังขตธรรมประเภทสมมติ และจัดนิพพานเป็นอสังขตธรรมประเภทปรมาตถธรรม (พระมหาธานินทร์ อาทิตวโร, 2555)

4. นิพพาน

นิพพานจัดเป็นอสังขตธรรมประเภทปรมาตถธรรม คำว่านิพพาน แปลว่า ไม่มีกิเลสที่ชื่อว่า วาณะ หรือแปลว่า ไม่มีต้นเหตุเครื่องร้อยรัด หรือ ออกไปแล้วจากต้นเหตุที่เป็นเครื่องร้อยรัด มาจาก นิ อุปสรรค แปลว่า ออกไป หมดไป ไม่มี + วาณะ แปลว่า พัด ไป หรือ เป็นไป บ้าง เครื่องร้อยรัดบ้างนิพพานธาตุแบ่ง เป็น 2 อย่าง ตามคัมภีร์อิติวุตตะกะ ได้แก่ 1) สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุมีอุปาทิเหลือ หรือนิพพาน ยังมีเชื้อเหลือ 2) อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุไม่มีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานไม่มีเชื้อเหลือ สิ่งที่เป็น เกณฑ์แบ่งประเภทในที่นี้คือ “อุปาทิ” ได้แก่สภาพที่ถูกกรรมกิเลสถือครอง หรือสภาพที่ถูกอุปาทานยึดไว้ หมายถึง ชั้น 5 เมื่อถือเอาตามความหมายนี้ จึงได้ความหมายว่า 1) สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่นิพพาน ยังมีเบญจขันธ์เหลือ หรือ นิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์ 2)อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่นิพพาน ไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวกับเบญจขันธ์ (ช. อิติ. (ไทย) 25/44/392-393). (พระพรหม คุณณาภรณ์ (ปยุตโต), 2549, หน้า 261-262)

เนื้อความดังกล่าวนี้มีพระพุทธพจน์ปรากฏในนิพพานธาตุสูตร ขุททกนิกาย อิติวุตตะกะ ว่า “แท้จริง พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วพระสูตรนี้พระอรหันต์กล่าวไว้แล้วข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ภิกษุ ทั้งหลายนิพพานธาตุ 2 ประการนี้ นิพพานธาตุ 2 ประการอะไรบ้าง คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ 1 อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ 1

สอุปาทิเสสนิพพานธาตุได้แก่ พระอรหันตชีนาสพผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้วทำกิจที่ควรทำเสร็จ แล้วปลงภาระได้แล้วบรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้วสิ้นภวสังโยชน์แล้วหลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบเพราะ อินทรีย์ 5 ยังคงอยู่ไม่ดับไปจึงประสบอิฏฐารมณและอนิฏฐารมณเสวยสุขและทุกขอยู่ความสิ้นราคะความ สิ้นโทสะความสิ้นโมหะของภิกษุนั้นเรียกว่าสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ

อนุปาทิเสสนิพพานธาตุได้แก่ พระอรหันตชีนาสพอยู่จบพรหมจรรย์แล้วทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้วบรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้วสิ้นภวสังโยชน์แล้วหลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบเวทนา ทั้งปวงในอดีตภาพนี้ของภิกษุนั้นอันต้นเหตุเป็นต้นให้เปล็ดเปล็นไม่ได้ต่อไปแล้วจักรงระดับสันนิทสภาวะ ดังกล่าวนี้เรียกว่าอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ...” (ช. อิติ. (ไทย) 25/44/392-393)

พระพุทธพจน์ในพระสูตรนี้พระพุทธองค์หมายเอาพระอรหันต์ แต่นิพพานในแหล่งอื่นๆ ในพระพุทธศาสนา ได้กล่าวว่ามีอยู่ 4 ระดับ คือ ระดับแรกได้แก่พระโสดาบัน ละกิเลสได้บางส่วน ยังต้อง เกี่ยวข้องกับขันธ์ 5 ต่อไป จนกว่าจะได้บรรลุอรหันต์ ยกตัวอย่างให้เข้าใจง่ายขึ้นดังนี้ ผู้ที่ได้บรรลุเป็น

พระโศดบันเมื่อตายแล้วไปเกิดในสุคติภูมิ คือสวรรค์หรือพรหมโลกชั้นใดชั้นหนึ่งแล้วเมื่อหมดอายุไขในภพภูมินั้นๆ แล้ว กลับลงมาเกิดเป็นมนุษย์อีก กิเลสในส่วนที่พระโศดบันละได้ในชาติก่อนนั้นย่อมไม่เกิดขึ้นในจิตสันดานของท่านในชาตินี้อีก จะมีแต่กิเลสที่ยังละไม่ได้ และท่านก็จะพยายามละเฉพาะกิเลสที่ยังเหลืออยู่ กิเลสที่พระโศดบันละได้เด็ดขาดคือ สักกายทิฏฐิ ความถือว่ามัตถ์ตนของตนหรือ ถือว่า ชันธ์ห้าเป็นของตนอย่างยั่งยืนถาวร วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัยในสิ่งต่างๆ เช่น สงสัยในคำสอนของพระพุทธเจ้า สงสัยว่า การปฏิบัติของถูกทางหรือเปล่า หรือสงสัยในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น สิ้นพทุพรามาส ความยึดติดอยู่กับศีลและวัตรปฏิบัติของตนหรือของประเพณี เช่น ยึดติดอยู่กับพิธีกรรมต่างๆ ที่เคยปฏิบัติมาจนไม่กล้าจะเปลี่ยนแปลงหรือประยุกต์ให้เข้ากับกาลเวลา กิเลสสามตัวนี้จะไม่กลับมาสู่จิตใจของพระโศดบันอีก

พระสกิทาคามีละสังโยชน์ 3 อย่างเบื้องต้นนั้นเหมือนกัน เท่ากับได้ปลงของหนักลงสามอย่าง ลงแต่ของหนักอีกสามอย่าง คือ ราคะ โทสะ โมหะ หรือทำให้สังโยชน์อีกสองอย่างคือ กามราคะ ปฏิฆะลดน้ำหนักลงอีกทำให้ท่านมีความรู้สึกเบาว่าพระโศดบันเล็กน้อย

พระอนาคามีละสังโยชน์ได้เพิ่มอีกสองอย่าง คือ กามราคะ และปฏิฆะ เท่ากับท่านเหล่านั้นได้วางของหนักลงครึ่งหนึ่ง ถ้าจะเปรียบเทียบน้ำหนักของหนักที่ท่านแบกอยู่ 100 กิโลกรัม ถือว่าท่านได้วางลงแล้ว 50 กิโลกรัม จึงทำให้ท่านรู้สึกเบาตัวและเคลื่อนไหวด้วยอิริยาบถทั้งสี่คล่องแคล่วกว่าพระอริยบุคคลทั้งสองเบื้องต้นนั้น พระอนาคามีเหล่านี้แม้ผู้ที่มีคุณธรรมอ่อนกว่าเขาก็จะไม่มิจิตผูกพันกับกามราคะอีกคือ แม้ว่าจะยังอยู่ครองเรือนกับภรรยา ก็จะไม่มิจิตกรรมเกี่ยวกับเรื่องเพศสัมพันธ์กับภรรยาอีกแม้ภรรยาของท่านจะยังเป็นปุถุชนอยู่ก็ตาม

ส่วนพระอรหันต์ละสังโยชน์ได้หมดทั้งสิบอย่าง คือ ละสังโยชน์ที่เหลืออีกห้าอย่างที่พระอนาคามียังละไม่ได้ ได้แก่ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา จึงทำให้ท่านรู้สึกโล่งเบาสบาย เท่ากับท่านได้ปลงของหนักลงหมดทั้งสิบอย่างแล้วไม่มีอะไรจะทำให้ท่านรู้สึกหนักหรืออึดอัดอีกต่อไป

การที่ท่านแบ่งพระนิพพานออกเป็น 4 ระดับนี้ผู้เขียนมีความเห็นว่า ท่านคงแบ่งตามลำดับของผู้ปฏิบัติที่ได้ผ่านวิปัสสนาญาณระดับต่างๆ จนถึงมรรคญาณ ซึ่งเป็นญาณที่ 14 ในวิปัสสนาญาณ 16 ชั้น ภาษาของผู้ปฏิบัติท่านเรียกว่า ผ่านญาณครั้งที่ 1 ครั้งที่ 2 ครั้งที่ 3 และครั้งที่ 4 ตามลำดับ การผ่านวิปัสสนาญาณครั้งที่ 1 หมายถึงเป็นโศดบัน ครั้งที่ 2 เป็นสกิทาคามี ครั้งที่ 3 เป็นอนาคามี และครั้งที่ 4 เป็นอรหันต์ ซึ่งความยากแต่ละครั้งจะแตกต่างกันตามความละเอียดของกิเลสอาสวะหรืออนุสัยที่นอนอยู่ในสันดานของแต่ละบุคคล การแบ่งอย่างนี้ทำให้ผู้ปฏิบัติมีความมั่นใจในคุณธรรมที่ตนปฏิบัติได้ตามลำดับเกณฑ์ตัดสิ้นคุณธรรมของผู้ปฏิบัติที่มีปรากฏในตอนกลางของมหาปริณิพพานสูตร ในทีฆนิกาย มหาวรรค (ที.ม.ไทย 10/156-159/100-104) ซึ่งบาลีเรียกว่า ธรรมาทาสะ ภาษาของผู้ปฏิบัติเรียกว่า แฉนธรรม หรือกระจกส่องธรรม สาเหตุที่พระองค์ตรัสเรื่องนี้สืบเนื่องมาจากพระอานนท์กราบทูลถามพระองค์เกี่ยวกับ

คติของคนที่ตายไปแล้ว เป็นจำนวนมาก พระองค์ก็พยากรณ์ไปตามลำดับจนสุดท้ายพระองค์ตรัสว่า การที่พระอานนท์มาคอยถามบ่อยๆ จะทำให้เสียเวลาทำอย่างอื่นหรือเมื่อพระองค์ละไปแล้วจะไม่มีผู้ตอบคำถามได้ พระองค์จึงบอกให้พระอานนท์เรียนเอาเกณฑ์ตัดสินนี้เพื่อเอาไว้อนุมานคติของผู้ที่ตายไปแล้วว่าใครจะไปเกิดที่ไหน หรือได้บรรลุตรรณชั้นไหน จึงทำให้ครูบาอาจารย์ที่สอนวิปัสสนากรรมฐานนำมาเป็นแนวทางในการตัดสินคุณธรรมของโยคีผู้ปฏิบัติสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

5. ความสัมพันธ์ระหว่างนิพพานกับสังขตธรรม

ในสังขตลักขณสูตรและอสังขตลักขณสูตรที่ได้ศึกษาในเบื้องต้นนั้น จะเห็นว่าพระพุทธองค์ใช้คำอธิบายความแตกต่างระหว่างสังขตธรรมและอสังขตธรรม ตรงกันข้ามกัน กล่าวคือสิ่งที่เรียกว่า สังขตธรรมนั้นมีลักษณะ 3 ประการคือ ปรากฏการเกิด ปรากฏความเสื่อมสลาย ขณะดำรงอยู่ปรากฏความเปลี่ยนแปลง ส่วนอสังขตธรรมนั้นมีลักษณะ 3 ประการที่ตรงข้ามกับสังขตธรรมคือ ไม่ปรากฏการเกิด ไม่ปรากฏความเสื่อมสลาย ขณะดำรงอยู่ไม่ปรากฏความเปลี่ยนแปลง ถ้าพิจารณาให้ลึกซึ้งแล้วจะเห็นว่าความหมายของอสังขตธรรมนั้นจะเป็นพื้นฐานของความหมายของสังขตธรรม หมายความว่า ถ้าไม่มีอสังขตธรรมรองรับ สังขตธรรมก็เกิดขึ้นไม่ได้

เพื่อให้มองเห็นภาพชัดเจนขึ้น ลองพิจารณาลักษณะของสังขตธรรมเป็นอย่างไร ไปดังนี้ ประการแรก การเกิดขึ้นของสังขตธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งจะปรากฏได้ ต้องอาศัยสิ่งรองรับอย่างน้อย 2 สิ่ง คือ 1) สถานที่สำหรับรองรับการเกิดขึ้น 2) สิ่งเปรียบเทียบหรือสิ่งเทียบเคียง คิดเปรียบเทียบง่ายๆ ดังนี้ก็ได้ว่ามีพื้นที่ว่างอยู่แห่งหนึ่ง ต่อมาปรากฏมีบ้านเกิดขึ้นบนพื้นที่นั้น เพราะมีคนสร้างบ้านขึ้น ถ้ามองว่าถ้าไม่มีพื้นที่ว่างรองรับการสร้างบ้านจะทำไม่ได้ไหม คำตอบคือทำไม่ได้ และถ้าบ้านมีอยู่แล้วในพื้นที่ การที่จะกล่าวว่าบ้านเกิดขึ้นก็ไม่ได้ เพราะไม่มีสิ่งเทียบเคียง เมื่อกาลเวลาผ่านไปบ้านหลังนั้นก็ค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมที่มีสีสดสวย อุปกรณ์ที่นำมาก่อสร้างเป็นของใหม่และแข็งแรง ก็กลายเป็นของเก่าทรุดโทรมที่ว่าเป็นของเก่าทรุดโทรมเพราะเปรียบเทียบกับอุปกรณ์ที่นำมาก่อสร้างตอนแรก

ในเรื่องนี้สมภาร พรหมทา ได้อธิบายว่า สังขตธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งจะปรากฏการเกิดต้องอาศัยสองสิ่งเป็นอย่างน้อย คือ (1) สถานที่สำหรับรองรับการมีขึ้น (2) สิ่งเทียบเคียง จากนั้นได้ยกตัวอย่างการเกิดขึ้นของหยดหมึกบนแผ่นกระดาษว่า “มีหยดหมึกอยู่หยดหนึ่งบนแผ่นกระดาษ ก่อนหน้านั้นหยดหมึกที่ว่านี้ไม่มี วันหนึ่งก็มีขึ้นเพราะมีคนทำหมึกหกใส่ การปรากฏขึ้นของหยดหมึกนี้จะไม่เป็นไปไม่ได้ถ้าปราศจากกระดาษสำหรับรองรับ อนึ่งการบอกว่า “ณ วินาทีนี้ หยดหมึกนี้ได้ปรากฏขึ้น” จะมีความหมายก็ต่อเมื่อมีแผ่นกระดาษนั้นซึ่งมีอยู่ก่อน (สมภาร พรหมทา, 2559, หน้า 319-320)

ส่วนพระพุทธพจน์ที่ปรากฏในอชาตสูตรนั้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่ปรากฏ อันปัจฉัยไม่ทำ อันปัจฉัยไม่ปรุงแต่ง มีอยู่จริง ภิกษุทั้งหลาย หากธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่ปรากฏ อันปัจฉัย

ไม่ทำ อันปัจจัยไม่ปรุงแต่ง จะไม่มีอยู่จริงไซ้ ในโลกนี้ก็จะไม่ปรากฏภาวะที่สลัดออกจากธรรมชาติที่เกิดที่ปรากฏ อันปัจจัยทำ อันปัจจัยปรุงแต่งได้เลย ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่ปรากฏ อันปัจจัยไม่ทำ อันปัจจัยไม่ปรุงแต่ง มีอยู่จริง ฉะนั้น จึงปรากฏภาวะที่สลัดออกจากธรรมชาติที่เกิดที่ปรากฏ อันปัจจัยทำ อันปัจจัยปรุงแต่ง” (ขุ.อิติ. (ไทย) 25/43/391)

พระพุทธพจน์นี้ได้แบ่งหลักธรรมหรือธรรมชาติดอกเป็น 2 อย่าง อย่างแรกคืออสังขตธรรมในที่นี้หมายถึงพระนิพพาน ทรงใช้คำว่า “ธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่ปรากฏ ไม่ถูกกระทำ และไม่ถูกปรุงแต่ง” อย่างที่สองตรัสถึงสังขตธรรมคือสิ่งต่างๆที่อยู่ตรงกันข้ามกับพระนิพพาน ทรงอธิบายว่าสังขตธรรมนั้นเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ ส่วนอสังขตธรรมคือพระนิพพานนั้นเป็นสภาวะที่เที่ยงแท้และเป็นสุข ที่น่าสนใจคือทรงตรัสว่า ถ้าไม่มีอสังขตธรรมคือพระนิพพาน การสลัดออกหรือการที่จะพ้นจากสังขตธรรมก็เป็นไปไม่ได้ เมื่อพิจารณาในแง่ของสังขตธรรมก็เป็นพื้นฐานของการที่จะหนีไปให้พ้นจากสังขตธรรมซึ่งในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทกระแสนี้หมายถึงภพภูมิที่สัตว์ทั้งหลายเวียนว่ายตายเกิดอยู่ไม่รู้จักจบสิ้นหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังสารวัฏ ซึ่งหาเบื้องต้นและที่สิ้นสุดไม่ได้

หลักธรรมในพระพุทธศาสนาแบ่งอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า ปรมัตถธรรมมี 4 อย่าง คือ รูป จิต เจตสิก และนิพพาน บรรดาปรมัตถธรรม 4 อย่างนั้น มนุษย์ประกอบด้วยปรมัตถธรรม 3 อย่าง คือ รูป จิต และเจตสิก ปรมัตถธรรม 3 อย่างนี้เป็นสังขตธรรม คือเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ตามหลักไตรลักษณ์ ถ้ามีเพียงปรมัตถธรรม 3 อย่างนี้ การที่มนุษย์จะดิ้นรนเพื่อให้พ้นจากทุกข์ย่อมเป็นไปไม่ได้ เพราะไม่มีสิ่งรองรับคือสภาวะที่พ้นจากความไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ เมื่อพระโพธิสัตว์หรือเจ้าชายสิทธัตถะมีความคิดว่าชีวิตที่เป็นอยู่นี้มีความทุกข์เป็นพื้นฐานเพราะต้องเกิด แก่ เจ็บ และตาย พระองค์จึงทรงคิดอุปมาว่าเมื่อมีเกิด แก่ เจ็บ และตาย ก็ต้องมีไม่เกิด แก่ เจ็บ ตาย ความคิดนี้ ทำให้พระองค์ตัดสินใจเสด็จออกไปถือเพศบรพชิตเพื่อแสวงหาทางพ้นทุกข์ ซึ่งตอนนั้นพระองค์ ยังไม่ทราบว่สิ่งที่แสวงหาอยู่นั้นอยู่ที่ไหน และทำอย่างไรจึงจะพบสิ่งนั้น แต่ในความเป็นจริงคือ เวลานั้นพระนิพพานได้มีอยู่แล้ว พระองค์ทดลองศึกษาหลายวิธีจนค้นพบวิธีเข้าถึงนิพพาน ในที่สุดพระองค์จึงได้ค้นพบพระนิพพานคือสภาวะที่ไม่เกิด แก่ เจ็บ ตาย อีกต่อไป กลายเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า การตรัสรู้นั้นทำให้พระองค์สลัดตัวเองออกจากสังขตธรรมคือสังสารวัฏ หรือไตรภพคือกามภพ รูปภพและอรุภพ การสลัดออกมาจะมีไม่ได้ถ้าไม่มีอสังขตธรรมคือพระนิพพานเป็นเครื่องรองรับ

จากเนื้อความที่ได้อธิบายมานี้จึงกล่าวได้ว่า นิพพานมีความสัมพันธ์กับสังขตธรรมในฐานะเป็นที่รองรับผลของการปฏิบัติหรือการพัฒนาสังขตธรรมตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาในพระพุทธศาสนาจนสามารถสลัดออกจากสังขตธรรมคือสังสารวัฏ หรือภพภูมิทั้งสามได้ คือกามภพ รูปภพและอรุภพ ในขณะที่โยคีผู้ปฏิบัติหรือการพัฒนาสังขตธรรมกำลังดำเนินไปอยู่นั้น อสังขตธรรมคือนิพพานก็มีอยู่แล้ว (เนื้อความระหว่างนี้ตัดออกและปรับสำนวนให้เหมาะสมตามคำแนะนำของผู้ทรงคนที่ 2) อุปมาเหมือนได้ดินมีน้ำ

รองรับอยู่แล้วเพียงแต่รอการขุดไปถึงตาน้ำเท่านั้น เมื่อขุดไปถึงตาน้ำ น้ำก็ปรากฏออกมา ให้ผู้ขุดได้ใช้ประโยชน์ตามที่ต้องการ

6. สรุป

จากการศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างนิพพานกับสังขตธรรม พอสรุปใจความสำคัญได้ดังนี้
สังขตธรรมมีลักษณะ 3 ประการ คือ 1) ความเกิดขึ้นปรากฏ 2) ความดับปรากฏ 3) ขณะดำรงอยู่
อยู่ความเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นปรากฏ อสังขตธรรมมีลักษณะ 3 ประการ คือ 1) ความเกิดขึ้นไม่ปรากฏ 2) ความดับไม่ปรากฏ 3) ขณะดำรงอยู่ความเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นไม่ปรากฏ

สังขตธรรมที่ศึกษาในบทความนี้เน้นศึกษาสังขตธรรมที่เป็นสภาวะธรรมปรุงแต่งปรุงแต่งชั้น 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ส่วน อสังขตธรรมก็ศึกษาเน้นเฉพาะพระนิพพาน ซึ่งพระนิพพานจัดเป็นอสังขตธรรมประเภทปรมาตธรรม นิพพานแบ่งเป็น 2 อย่าง คือ สุอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานมีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานยังมีเชื้อเหลือ อนุอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานไม่มีเชื้อเหลือ สิ่งที่เป็นเกณฑ์แบ่งประเภทในที่นี้คือ “อุปาทิ” ได้แก่สภาพที่ถูกกรรมกิเลสถือครอง หรือสภาพที่ถูกอุปาทานยึดไว้ หมายถึง ชั้น 5 หมายความว่า สุอุปาทิเสสนิพพาน ได้แก่นิพพานยังมีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์ อนุอุปาทิเสสนิพพาน ได้แก่นิพพานไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวกับเบญจขันธ์

ในพระพุทธศาสนาแบ่งธรรมออกเป็น 2 อย่างบ้าง 4 อย่างบ้าง เช่นแบ่งเป็น 2 อย่าง คือ สังขตธรรมและอสังขตธรรม เป็นต้น สังขตธรรมคือสิ่งที่ถูกกระทำ ถูกปรุงแต่ง อสังขตธรรมคือธรรมชาติที่ไม่ถูกกระทำ ไม่ถูกปรุงแต่ง แบ่งเป็น 4 อย่าง คือ ปรมัตถธรรม 4 อย่าง ได้แก่ รูป จิต เจตสิก และนิพพาน ปรมัตถธรรม 3 อย่างเบื้องต้นเป็นสังขตธรรม นิพพานเป็นอสังขตธรรม นิพพานมีความสัมพันธ์กับสังขตธรรมในฐานะเป็นที่รองรับสังขตธรรม ถ้าไม่มีนิพพาน การสลัดออกจากสังขตธรรมก็ไม่ได้ อุปมาเหมือนกับพูดว่า ฟุ้งกับฝั่งโน้น ถ้าไม่มีฝั่งโน้น การจะพูดว่า ข้ามจากฝั่งนี้ก็ไม่ได้ เพราะไม่มีฝั่งโน้นรองรับ อีกนัยหนึ่ง อสังขตธรรมคือนิพพานคอยหล่อเลี้ยงสังขตธรรมไว้เหมือนน้ำใต้ดินหล่อเลี้ยงดินไว้ทำให้ดินชุ่มชื้นทำให้ต้นไม้ที่เกิดบนแผ่นดินได้ดูตมาหล่อเลี้ยงลำต้นกิ่งก้านสาขาให้เจริญเติบโตตั้งอยู่ได้ไม่เหี่ยวแห้งตายเพราะขาดน้ำ ในทางปฏิบัตินิพพานเป็นที่รองรับผลของการปฏิบัติหรือการพัฒนาสังขตธรรมจนถึงสภาวะของนิพพาน เหมือนการขุดบ่อน้ำจนถึงตาน้ำ ฉะนั้น

7. องค์ความรู้ที่ได้รับ

ลักษณะของสังขตธรรมและอสังขตธรรมมีความแตกต่างกัน 3 อย่างคือ ลักษณะของสังขตธรรม 3 อย่าง คือ 1) ความเกิดขึ้นปรากฏ 2) ความดับปรากฏ 3) ขณะดำรงอยู่ความเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่าง

อื่นปรากฏ ส่วนลักษณะของอสังขตธรรม 3 อย่าง คือ 1) ความเกิดขึ้นไม่ปรากฏ 2) ความดับไม่ปรากฏ 3) ขณะดำรงอยู่ความเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นไม่ปรากฏ การปรากฏขึ้นของสังขตธรรม ต้องอาศัยธรรมชาติ 2 อย่าง คือ 1) ธรรมชาติสำหรับรองรับการเกิดขึ้น 2) ธรรมชาติสำหรับเปรียบเทียบ นิพพานเป็นอสังขตธรรมประเภทปรมาตถธรรม นิพพานมี 2 อย่าง คือ 1) สอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานมีอุปาทิเหลือหรือนิพพานยังมีเชื้อเหลือ 2) อนุปาทิเสสนิพพาน นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ หรือนิพพานไม่มีเชื้อเหลือนิพพาน ตามหลักพระพุทธศาสนา หมายถึง อรหัตผลอย่างเดียว แต่นักปราชญ์ทางพุทธศาสนา นับเอามรรคผลแต่ละขั้นเป็นนิพพานด้วย เช่น นิพพานระดับโสดาบัน สกิทาคามี อนาคามี และอรหัตต์ นิพพานมีความสัมพันธ์กับสังขตธรรมในฐานะเป็นที่รองรับหรือเป็นพื้นฐานรองรับสังขตธรรม ถ้าไม่มีอสังขตธรรมรองรับ การสลัดออกจากสังขตธรรมก็มีไม่ได้ อุปมาเหมือนกับฝั่งโน้นเป็นที่รองรับของฝั่งนี้ ถ้าไม่มีฝั่งโน้น การที่จะพูดว่าข้ามไปฝั่งโน้นก็มีไม่ได้ ฉะนั้น

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้รับ

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2550). *คัมภีร์มิลินทปัญหา (ไทย-บาลี)*. (พิมพ์ครั้งที่ 9). กรุงเทพฯ: ประยูรศัพน์ที่ตั้ง.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ปยุตโต). (2549). *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*. (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.
- พระมหาธานินทร์ อาทิตวโร. (2555). *ศีกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอสังขตธรรมในพระพุทศาสนาเถรวาท*. (สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระอนุรุธาจารย์. (2542). *อภิธมมตถสงคหบาลี. ในอภิธมมตถสงคหปาลียา สห อภิธมมตถวิภาวินี นาม อภิธมมตถสงคหฎีกา*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). *พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมภาร พรหมทา. (2559). *พุทธปรัชญาในอภิธรรมปิฎก*. นนทบุรี: ปัญญาฉัตร บุ๊คส์ บายตั้ง.